

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
İQTİSADİ ARAŞDIRMALAR ELMİ-TƏDQIQAT
İNSTITUTU

Əlyazması hüququnda

QURBANOV ELŞƏN ELŞAD OĞLU

**«KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA QEYRİ-MADDİ
AKTİVLƏRİN VƏ ONLARA YÖNƏLDİLMİŞ
İNVESTİSİYALARIN UÇOTU VƏ TƏHLİLİ»**

İxtisas: 5303.01 – “Mühasibat uçotu”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I - 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Süleyman Mehralı oğlu Qasimov

Rəsmi opponentlər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Mübariz Məmmədhüseyn oğlu Bağirov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şəhla Əli qızı Cəfərova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası

Müdafiə “10” iyul 2017-ci il tarixində saat 16⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD.02.052 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “10” iyun 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

**FD.02.052 Dissertasiya
şurasının elmi katibi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru**

R.A.Hüseynov

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan iqtisadiyyatında baş vermiş kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri onun idarəetmə mexanizminin və məncementin mühüm elementlərindən biri sayılan uçot və hesabat sferasında adekvat dəyişikliklərin aparılmasını, həmin sistemin daha da təkmilləşdirilməsini və müasir biznesin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Bu baxımdan ölkədə bir sıra fundamental normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmış, təsdiq edilmiş və hal-hazırda müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Bunlara misal olaraq ilk növbədə 29 iyun 2004-cü il tarixli «Mühasibat uçotu haqqında» Qanun və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci il tarixli «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram» göstərilə bilər. Həmin sənədlərin məntiqi nəticəsi kimi 2006-2009-cu illərdə ölkənin kommertiya təşkilatları üçün 37 adda Milli Mühasibat Uçotu Standartı (MMUS) və 30 yanvar 2017-ci il tarixli «Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və Kommertiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları» işlənilib hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur. Belə standartlardan biri uzunmüddətli aktivlərə aid edilən və onun tərkibində müəyyən xüsusi çəkiyə malik olan qeyri-maddi aktivlərin uçotu və hesabatı məsələlərinin tənzimlənməsi qaydalarını (MMUS 12) özündə əks etdirir.

Qeyri-maddi aktivlər kommertiya müəssisələrinin nisbətən yeni əmlak növü hesab olunsa da, onların uçotunun nəzəri, metodoloji, metodiki, xüsusilə də praktiki məsələləri tam həll edilməmişdir. Bu sahəyə aid normativ sənədlərdə təsbit edilmiş təsnifat, qiymətləndirmə, yenidən-qiymətləndirmə, qiymətdəndüşmə proseduraları, uçot yazılışlarının mövcud sxemi beynəlxalq standartlara, qaydalara və praktikaya demək olar ki, uyğun gəlmir. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu və onlara yönəldilmiş investisiyaların təhlili metodikası uçot və hesabatın formalaşdırmış olduğu etibarlı, lakin kifayət qədər tam olmayan informasiyaya əsaslanır. MMUS 12-nin işlənilib hazırlanması mövcud çatışmazlıqları və nöqsanları müəyyən qədər aradan qaldırmasına baxmayaraq, sözügedən standart MHBS 38 «Qeyri-maddi aktivlər» adlı beynəlxalq standartdan demək olar ki, fərqlənir.

Lakin, aparılan araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, yeni standartın real praktikada tətbiqi ləng gedir. Bunun da bir sıra obyektiv və

subyektiv səbəbləri ola bilər: qeyri-maddi aktivlərin spesifik xüsusiyyətlərə malik olması; qeyri-maddi aktivlərin yaranması, qorunması, istifadəsi və istismardan çıxması üzrə mükəmməl normativ-hüquqi bazanın kifayət dərəcədə olmaması; ölkədə qiymətli kağızlar bazarının demək olar ki, fəaliyyət göstərməməsi; adı çəkilən standartın özünün bir sıra müddələrinin real praktikaya uyğun gəlməməsi; mühasib kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin yeni standartın metodoloji, metodiki və praktiki tələblərindən geri qalması; Göstərilən bu və ya digər səbəblər qeyri-maddi aktivlərin uçotu, hesabatı, kompleks təhlilin təşkili və aparılmasında müəyyən çətinliklər və anlaşılmazlıqlar yaradır, onlardan istifadənin real səmərəliliyini müəyyən etməyə və beləliklə də bu istiamətdə maliyyə və investisiya qərarlarının qəbul edilməsi üçün faydalı və keyfiyyətli informasiya formalaşdırmağa imkan vermir. Sadalanan məsələlərin araşdırılması, onların nəzəri-metodoloji aspektlərinin və metodiki tərəflərinin açıqlanması, aparılmış təhlillərin real nəticələrinə söykənən və praktiki əhəmiyyət daşıyan maliyyə və investisiya xarakterli idarəetmə qərarlarının işlənib hazırlanması müvafiq tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı da yuxarıda deyilənlər kontekstində müəyyən olunur və onun tədqiqi müəyyən elmi-praktiki maraq doğurur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu və təhlili məsələləri spesifik iqtisadi ədəbiyyatlarda, monoqrafiyalarda, tədqiqat və tədris-metodiki xarakterli işlərdə kifayət qədər öyrənilən və araşdırılan mövzulardan sayılır. Qeyri-maddi aktivlərin və onlara yönəldilmiş investisiyaların uçotu və təhlilinin nəzəri, metodoloji, metodiki və praktiki tərəfləri Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən V.T.Novruzov, S.M.Səbzəliyev, S.M.Yaqubov, S.M.Qasımov, C.B.Namazova, V.M.Quliyev, S.Y.Müslümov, S.M.Süleymanov, N.M.İsmayılov, H.A.Cəfərli, xarici ölkə alimlərindən E.S.Hendriksen, M.F.Van Breda, B.Nidlz, H.Anderson, D.Kolduell, R.Antoni, Y.V.Sokolov, V.A.Boçkareva, V.F.Paliy, M.A.Vaxruşina və digərlərinin əsərlərində müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmışdır. Lakin, bununla yanaşı ölkənin kommertiya təşkilatları üçün yeni mülkiyyət növü sayılan qeyri-maddi aktivlərin və onlara yönəldilmiş investisiyaların uçotu və təhlilinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə və sistemli tədqiqinə ehtiyac duyulur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi qeyri-maddi aktivlərin və onlara yönəldilmiş investisiyaların uçotu və təhlili metodikasının nəzəri-metodoloji və elmi-praktiki aspektlərinin araşdırılması və onun təkmilləşdirilməsinə dair praktiki əhəmiyyətə malik təklif

və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə adekvat olaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- qeyri-maddi aktivlər fonomeninin iqtisadi və hüquqi baxımdan mahiyyəti və məzmununun açıqlanması, onların digər aktivlərdən fərqli xüsusiyyətlərinin göstərilməsi;

- qeyri-maddi aktivlərin uçot və hesabatda tanınması şərtləri və kriteriyalarının dəqiqləşdirilməsi;

- qeyri-maddi aktivlərin uçotu və təhlilinin səmərəli təşkili məqsədilə onların təsnifat əlamətlərinin və tərkibinin müəyyən edilməsi;

- qeyri-maddi aktivlərin uçot və hesabatının əsasında qoyulmuş metodoloji prinsiplərin açıqlanması və dəqiqləşdirilməsi;

- qeyri-maddi aktivlərin ilkin qiymətləndirilməsi üsullarının nəzərdən keçirilməsi və ilkin qiymətə daxil olan xərc elementlərinin siyahısının dəqiqləşdirilməsi;

- qeyri-maddi aktivlərin daxil olması zamanı tətbiq olunan uçot metodikasının nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsi;

- qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyasına yanaşmaların, amortizasiya metodlarının, onların uçotda əks etdirilməsi qaydalarının sistemləşdirilməsi;

- qeyri-maddi aktivlərin tanınmasının dayandırılması və təsərrüfatdan çıxmasının nəticələrinin uçotunun metodiki və praktiki aspektlərinin açıqlanması;

- qeyri-maddi aktivlərin uçotunun informativliyinin və analitikliyinin yüksəldilməsi üçün onların təsnifatının təkmilləşdirilməsi;

- təkmilləşdirilmiş təsnifata uyğun olaraq qeyri-maddi aktivlərin sintetik uçotu metodikasının optimallaşdırılmasına dair metodiki xarakterli təkliflərin hazırlanması;

- qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq metodiki yanaşmaların və göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması və onlardan istifadənin praktiki tərəflərinin aprobeasiya edilməsi;

- qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiya variantlarının seçilməsinin metodiki və praktiki aspektlərinin işlənilib hazırlanması;

Tədqiqatın obyektı qeyri-maddi aktivlərin mahiyyəti, tanınma kriteriyaları, təsnifatı, uçotunun aparılması, onlara yönəldilmiş investisiyaların səmərəliliyinin müəyyən edilməsi göstəriciləri və metodikası sayılır. Tədqiqatın informasiya bazası kimi SOCAR və onun ayrı-ayrı müəssisələri götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti kommersiya təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlərin uçotu və onlara yönəldilmiş investisiyaların uçotu və təhlili problemləri hesab olunur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasında uçot və hesabatla dair qəbul edilmiş Qanunlar, onların icrası ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları və proqramları, həmçinin Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları, Milli Mühəsibat Uçotu Standartları, respublikamızın və xarici ölkə alimlərinin qeyri-maddi aktivlərin uçotu və təhlilinə həsr olunmuş fundamental əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində mühəsibat uçotuna və iqtisadi təhlilə xas olan spesifik metodlar və üsullarla yanaşı elmi dərkətmənin ümumi metodları sayılan analiz və sintez, qruplaşdırma, müqayisə və digər iqtisadi-statistik metodlardan və üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi qeyri-maddi aktivlərin uçotunun nəzəri, metodoloji və metodiki əsaslarının yaxşılaşdırılmasında, qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin kompleks təhlili və daha effektiv investisiya qərarlarının qəbul edilməsi üçün metodiki yanaşma və göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasında öz əksini tapır.

Elmi yeniliyə aid oluna biləcək mühüm nəticələr aşağıdakılardır:

- qeyri-maddi aktivlər fonomeninin iqtisadi və hüquqi mahiyyəti, tanınma kriteriyaları dəqiqləşdirilmiş, onları digər uzunmüddətli aktivlərdən fərqləndirən əsas əlamətlər şərh edilmişdir;

- qeyri-maddi aktivlərin beynəlxalq uçot və hesabat praktikasında təsnifatı məsələləri öyrənilmiş, onların ölkənin kommersiya təşkilatlarında istifadə edilə biləcək təsnifat əlamətləri və kriteriyaları müəyyən edilmişdir;

- qeyri-maddi aktivlər haqqında etibarlı və keyfiyyətli informasiyanın formalaşdırılması məqsədilə istifadə olunan ikili yazılış, pul ilə ölçülmə, hesablama, fəaliyyətin fasiləsizliyi və ardıcılıq prinsiplərinin başlıca metodoloji prinsiplər səviyyəsinə qaldırılmasının zəruriliyi elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- kommersiya təşkilatlarında real vəziyyət və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla müxtəlif yollarla daxil olan qeyri-maddi aktivlərin ilkin və sonrakı qiymətləndirilməsi qaydaları və proseduraları əsaslandırılmışdır;

- qeyri-maddi aktivlərin daxil olması, amortizasiyası və tanınmasının dayandırılması əməliyyatlarının uçotu metodikası açıqlanmış və aprobasiya edilmişdir;

- təklif edilən təsnifata, qiymətləndirmə modellərinə uyğun gələn və iqtisadi təhlilin aparılması üçün daha münasib və etibarlı informasiya formalaşdırmağa imkan verən sintetik uçot sxemi işlənilib hazırlanmışdır;

- qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiya variantlarının seçilməsi üzrə metodiki yanaşmalar, investisiyaların səmərəliliyinin təhlili metodları və göstəricilər sistemi müəyyənləşdirilmişdir;

- qeyri-maddi aktivlərin uçotu və təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif tərəfindən işlənilib hazırlanmış təklif və tövsiyələr kommertiya təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlərin tanınması, təsnifatı və qiymətləndirilməsi problemlərini həll etməyə, onların uçotu metodikasını təkmilləşdirməyə, qeyri-maddi aktivlər barədə informasiyanın dürüstlüyü və etibarlılığını yüksəltməyə, qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların iqtisadi səmərəliliyini daha operativ və obyektiv təhlil etməyə, bütövlükdə bu sahədə əsaslandırılmış idarəetmə və maliyyə qərarları qəbul etməyə imkan verə bilər.

Nəzəri, metodoloji, metodiki və praktiki xarakterli ümumiləşdirilmələr, çıxarılan konkret nəticələr və irəli sürülən təkliflər gələcəkdə qeyri-maddi aktivlərin uçotu və onlara yönəldilmiş investisiyaların təhlili üzrə metodikanın yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi zamanı müvafiq orqanlar, eləcə də kommertiya təşkilatları tərəfindən istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprotasiyası və həyata keçirilməsi. Aparılmış tədqiqat işinin əsas nəticələri ayrı-ayrı kommertiya təşkilatlarına, SOCAR-a, AZERCELL-ə, həmçinin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin uçot siyasəti idarəsinə təqdim olunmuşdur. Tədqiqatın əsas elmi-praktiki müddəaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilən büdcə təyinatlı və kommertiya xarakterli elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr edilmiş elmi-praktiki konfransların materiallarında dərc olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas müddəaları 6,1 çap vərəqi həcmində 12 müxtəlif mənbədə dərc olunmuşdur.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və 142 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 17 cədvəl verilmişdir. Dissertasiya işi 178 səhifədən ibarət kompyuter mətni həcmindədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN STRUKTURU

Giriş

I fəsil. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu və hesabatının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Qeyri-maddi aktivlərin iqtisadi mahiyyəti, tanınması və təsnifatı problemləri

1.2. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu və onların hesabatda əks etdirilməsinin metodoloji prinsipləri və vəzifələri

II fəsil. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

2.1. Qeyri-maddi aktivlərin daxil olmasının uçotunun mövcud metodikası

2.2. Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası və onun uçotda əks etdirilməsi metodları

2.3. Qeyri-maddi aktivlərin tanınmasının dayandırılması və təsərrüfatdan çıxmasının nəticələrinin uçotu

2.4. Qeyri-maddi aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

III fəsil. Qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin təhlili

3.1. Qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları və göstəriciləri sisteminin təhlili

3.2. Qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiya variantlarının seçilməsi metodikası

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

1. Qeyri-maddi aktivlərin iqtisadi və hüquqi mahiyyəti, tanınması kriteriyaları və təsnifatı problemləri

Məlumdur ki, ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası adekvat bazar mexanizminin formalaşdırılmasını ön plana çəkir. Bu mexanizmin mühüm elementlərindən sayılan uçot, hesabat və kompleks iqtisadi təhlil sisteminin reformasiyası, onun beynəlxalq praktikaya və qaydalara uyğunlaşdırılması bir çox amillərlə şərtlənir. Bazar münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı prosesində əvvəl-

lər ölkə şirkətləri üçün xarakterik olmayan yeni uçot obyektləri, o cümlədən qeyri-maddi aktivlər fenomenini meydana çıxır. Aparılan təhlillər və müşahidələr göstərir ki, qeyri-maddi aktivlərin uçotunun aparılması, onların hesabatda əks etdirilməsi qaydalarının nəzəri, metodoloji və metodiki bazası hələ də tam formalaşdırılmamış qalır. Heç kimə sirr deyildir ki, XX əsrin 90-cı illərində yaradılmış normativ-hüquqi və nəzəri-metodiki baza qeyri-maddi aktivlər fenomeninin mahiyyətinə və məzmununa uyğun gəlmir, onların yaradılması, əldə edilməsi, istifadəsi və tanınmasının dayandırılması zamanı baş verən hadisə və faktlar barədə keyfiyyətli və etibarlı informasiya formalaşdırmağa imkan vermir. Məsələyə bu aspektdən yanaşan müəllifin fikrincə, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı sistemində hər bir obyekt haqqında informasiya formalaşdırmazdan əvvəl onun mahiyyətini və məzmununu açıqlamaq lazım gəlir. Məlum həqiqətdir ki, müəssisə çərçivəsində baş vermiş hadisə və faktları, eləcə də əməliyyatları ümumiləşdirmədən və qruplaşdırmadan informasiyaya çevirmək mümkün olmur. Bunun üçün həmin hadisə və faktlar (əməliyyatlar) nəticəsində yaranan obyektlər mahiyyət və məzmun kontekstində dərk olunur və qiymətləndirilir. Bu baxımdan qeyri-maddi aktivlər istisna təşkil etmir. Qeyri-maddi aktivlər anlayışının hüquqi və iqtisadi mahiyyətini bütövlükdə açıqlamazdan əvvəl «qeyri-maddi» sözünün etimologiyasının izahı obyektiv zərurətə çevrilir. «Qeyri-maddi» söz birləşməsi Qərb uçot ədəbiyyatına və qanunvericiliyinə latın sözü olan «tangere» sözünün ingilis dilində «intangible» ifadəsi kimi daxil olur və həmin sözü dilimizə çevirdikdə qeyri-maddi aktivlər fenomeni «hiss edilməyən», «toxunula bilməyən» anlamına gəlir. Maddi mülkiyyət formaları ilə müqayisədə qeyri-maddi aktivlər gözə görünmür, onların fiziki əsası və xassəsi olmur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mövcud uçot və hesabat sistemində digər bir sıra obyektlər də vardır ki, onlar da qeyri-maddi sayılır. Bunlara misal olaraq debitor borclarını, maliyyə qoyuluşlarını, gələcək dövrün xərclərini və s. göstərmək olar. Lakin, sözügedən uçot obyektləri qeyri-maddi aktivlər kimi uçota alınmır və hesabatda əks etdirilmir. Mühasibat uçotuna və iqtisadi təhlilə dair bütün spesifik ədəbiyyatlarda, eləcə də bu sahəyə həsr olunmuş dissertasiyalarda qeyri-maddi aktivlərin uçotunun aparılması və hesabatının tərtib edilməsinin başlıca şərtlərindən biri kimi onların fiziki əsasının olmaması göstərilir. Əlbəttə, sözügedən obyektin, yaxud anlayışın qeyri-fiziki əsasa malik olduğunu heç bir şübhə altına almadan, onun uçot və hesabatının məhz bu spesifik xüsusiyyət üzərində qurulduğunu vurğulamaq nəzəri-metodoloji və elmi-

praktiki baxımdan heç bir problemi həll etmir, yaxud müvafiq araşdırmaların aparılmasına əsas vermir. Onda, bu və ya digər obyektin qeyri-maddi aktivə aid edilməsinin əsasında nə dayandığı sualına cavab vermək zərurəti meydana çıxır.

İlk baxışdan bu suala belə cavab vermək olar ki, obyektin qeyri-maddi aktiv kimi tanınması və uçota alınması üçün əsas şərt onun müəssisəyə iqtisadi fayda gətirməsi hesab olunur. Lakin, bu kriteriya əsasında obyektləri seçmək praktiki cəhətdən mümkün olmur. Çünki, aktivlər maddi və qeyri-maddi olmasından asılı olmayaraq şirkətə gəlir gətirmək məqsədilə əldə olunur, yaxud yaradılır. Müəllifin fikrincə, obyektin qeyri-maddi aktiv kimi yaranması üçün pul vəsaitlərinin sərf olunması tezisi də yuxarıdakı suala birmənalı cavab vermir. Danılmaz həqiqətdir ki, bütün aktivlər pul vəsaitlərinin sərf edilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, debitor borcları məhsul göndərilməsi, iş görülməsi və xidmət göstərilməsinin nəticəsi kimi yaranır ki, onların əmələ gəlməsi üçün öncə pul vəsaitləri sərf edilir. Eyni sözləri gələcək dövrlərin xərcləri barədə də demək olar. Sözügedən obyektlərin pul vəsaitlərinin sərf edilməsi nəticəsində yaranmasına və fiziki əsasa malik olmamasına baxmayaraq onlar real praktikada qeyri-maddi aktiv kimi təsnifləşdirilmir və uçota alınmır. Fikrimizcə, maddi əsasa malik olmayan bu və ya digər obyektin qeyri-maddi aktiv kimi təsnifləşdirilməsi onunla müəyyən edilir ki, həmin obyekt ilk növbədə intellektual fəaliyyətin nəticəsində yaranır. Məhz intellektual fəaliyyətin nəticəsi olması, obyektin qeyri-maddi aktiv kimi eyniləşdirməyə (identifikasiya etməyə) əsas yaradır. Məhz bu formada yaradılan, mövcud olan və qeyri-maddi əsasa malik obyekt istifadə prosesində müəssisəyə iqtisadi fayda gətirir. Başqa sözlə desək, müəssisə tərəfindən əldə edilən, yaxud yaradılan, qeyri-fiziki əsasa malik hər bir obyekt yeni pul vəsaitləri yaratmağa imkan verir. Lakin, intellektual fəaliyyətin nəticəsi olan obyekt ilk öncə hüquqi statusa malik olur və müəyyən kəmiyyətlə ölçülür. Yalnız bu şərtlər daxilində hər hansı obyektin qeyri-maddi aktiv kimi qəbul etmək olar. Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, Qərb ölkələrinin uçot ədəbiyyatlarında qeyri-fiziki əsasa malik olan obyektlərin qeyri-maddi aktiv adlandırılı biləcəyi, yaxud gələcək dövrlərin xərcləri kimi uçota alın biləcəyi problemi praktiki cəhətdən həll olunmuş məsələ sayılır.

**Qeyri-maddi aktivlər və gələcək dövrlərin xərcləri kimi uçota
alınan obyektlərin təsnifatı**

Qeyri-maddi aktivlər kimi uçota alınan obyektlər	Gələcək dövrlərin xərcləri kimi uçota alınan obyektlər
Firma markaları və adları	Reklam və təbliğat
Müəlliflik hüquqları	Müəlliflik avansları
Rəqabətə qoşulmamaq üzrə öhdəliklər	Proqram məhsullarının işlənilməsinə çəkilən xərclər
Lisenzialar	Emissiya xərcləri
Qudvil	Marketinq tədqiqatları
İstismar hüquqları	Təşkilati xərclər
Patentlər	Kadrların hazırlanması üzrə xərclər
Sənədləşdirilmiş məsləhətlər	Təmir xərcləri
Ticarət markaları	Məhkəmə xərcləri
Texnologiyalar	Tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin dəyəri

*Mənbə: Хендриксен Э.С., Ван Бредта М.Ф. «Теория бухгалтерского учета».
М.: Финансы и статистика, 1997, 576 с.*

1 saylı cədvəldən görünür ki, qeyri-maddi aktivlərin tərkibində hüquqi statusu müəyyən oluna bilməyən və eyniləşdirilməsi mümkün olmayan obyektlər də yer alır. Aydındır ki, söhbət ilk növbədə Qudvildən gedir. Ancaq qeyri-maddi aktivlərin bəzi növlərinin də (firma markaları) birmənalı şəkildə eyniləşdirilə biləcəyini demək nəzəri və praktiki cəhətdən mübahisəli sayılır.

Deyilənlərdən göründüyü kimi, qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu və hərəkəti barədə informasiyanın formalaşdırılması, onların faydalı istifadə müddətinin müəyyən olunması, amortizasiyasının düzgün hesablanması və xərclərə silinməsi üçün belə obyektlərin tərkibini və təsnifatını dəqiq müəyyən etmək aktual bir problemə çevrilir. Hansı aktivlərin qeyri-maddi aktivlər kimi uçota alınma biləcəyini müəyyən etməkdən ötrü müvafiq ədəbiyyatlarda, normativ sənədlərdə, MHBS və MMUS-da müxtəlif kriteriyalar təklif olunur.

Müəllifin fikrincə, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları əsasında işlənib hazırlanmış Milli Mühəsibat Uçotu Standartları bu sahədə mövcud olan hüquqi boşluqları və çatışmazlıqları aradan qaldırmağa əlverişli şərait yaradır. Bununla belə, araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, istər uçot ədəbiyyatlarında, istərsə də Qanunlarda, Beynəlxalq və Milli

Standartlarda qeyri-maddi aktivlərin uçotu və hesabı sahəsində bir sıra mübahisəli məqamlar, metodiki və praktiki cəhətdən tətbiqi çətin olan müddəalar, yanaşmalar mövcuddur və onlar indiki zamanda da qalmaqda davam edir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda qeyri-maddi aktivlərin iqtisadi və hüquqi mahiyyətinin, onların xarakterik əlamətlərinin daha da dəqiqləşdirilməsinin müstəsna əhəmiyyəti var. Bu məsələlərin həlli təkcə uçotun nəzəriyyəsi baxımından deyil, həm də təhlilin aparılması və obyektiv menecment qərarlarının qəbul olunması nöqtəyi-nəzərindən də vacib elmi və praktik mənə daşıyır. Ayrı-ayrı elmi mənbələrin öyrənilməsi və sistemli təhlili göstərir ki, bu və ya digər obyektin qeyri-maddi aktivə aid edilməsi üçün aşağıdakı üç əsas kriteriyanın nəzərə alınması vacibdir:

(a) obyekt (qeyri-maddi aktiv) keçmiş hadisələr nəticəsində yaranmış və ona şirkət tərəfindən nəzarət edilir;

(b) obyektin istifadəsindən gələcəkdə şirkətə iqtisadi faydanın daxil olması ehtimalı vardır;

(c) obyektin dəyərini etibarlı şəkildə müəyyən etmək mümkündür.

Dissertasiya işində eyd olunur ki, sadalanan kriteriyalar qeyri-maddi aktiv kimi qəbul edilən obyektin tanınması üçün universal xarakter daşıyır və onlar nəinki təkcə qeyri-maddi aktivlərin, eləcə də digər uzunmüddətli aktivlərin tanınmasının əsasında dayanır. Həmin kriteriyalar qeyri-maddi aktivlərin hüquqi və iqtisadi mahiyyətini müəyyən edir. Belə ki, (a) bəndi obyekt üzərində iqtisadi hüquq xarakterizə edir və həmin hüquq obyekt üzərində, eyni zamanda ondan əldə olunacaq iqtisadi fayda üzərində nəzarəti təmin edir. (b) və (c) bəndləri qeyri-maddi aktiv kimi tanınacaq obyektin iqtisadi məzmununu xarakterizə edir. Bu isə o deməkdir ki, gələcəkdə ona nəzarət şirkətə iqtisadi fayda gətirmə ehtimalını yaradır və obyektin dəyərinin etibarlı şəkildə ölçülməsi praktiki cəhətdən mümkün olur. Müəllif xüsusi vurğulayır ki, sadalanan kriteriyalar, yaxud tələblər təkcə qeyri-maddi aktivlərə deyil, digər bütün aktivlərə də aiddir. İddiaçının fikrincə, hər bir aktivin əldə olunması, yaxud yaradılması konkret xərc məbləğləri ilə müşayiət olunur və məhz buna görə də həmin aktivdən əldə olunacaq iqtisadi faydanı fərdi qaydada hesablamaq lazım gəlir. Odur ki, qeyri-maddi aktivlərin digər aktivlərdən fərqli əlamətlərinin nəzərə alınması yuxarıda qeyd olunan problemin həlli baxımından müstəsna elmi-praktiki əhəmiyyət daşıyır. Başqa sözlə, bu və ya digər obyektin qeyri-maddi aktiv kimi tanınması və uçota alınması üçün yuxarıda göstərilən üç əsas kriteriya ilə yanaşı aşağıdakı əlamətlərin də nəzərə alınması vacibdir:

- 1) aktiv fiziki əsasa malik olmamalıdır;
- 2) aktiv qeyri-monetar formada olmalıdır;
- 3) aktiv identifikasiyalaşdırıla bilən olmalıdır;
- 4) aktivin faydalı istifadə müddəti 1 ildən yuxarı olmalıdır.

Dissertasiya işində qeyri-maddi aktivlərin uçot və hesabatının səmərəli təşkili, onlardan istifadənin effektivliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi, maliyyə və investisiya xarakterli optimal menecment qərarlarının qəbul olunması üçün onların aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsi variantları təklif edilir:

- 1) növlərinə (tərkibinə) görə;
- 2) müəssisəyə daxil olma kanallarına görə;
- 3) identifikasiyalaşdırıla bilməsinə görə;
- 4) obyektlərə olan hüquqların həcminə görə;
- 5) amortizasiya olunmasına görə.

Cədvəl 2

Qeyri-maddi aktivlərin təsnifatı

Təsnifat əlamətləri	Qeyri-maddi aktivlər
Qeyri-maddi aktivlərin növləri	Kompyuter proqram təminatı Patentlər Müəllif hüquqları Lisensiyalar Mal nişanları Texnologiyalar Qudvil Firma markaları və adları və s.
Müəssisəyə daxil olma kanallarına görə	Kənarından (satınalma, mübadilə, əvəzsiz qaydada) daxil olan qeyri-maddi aktivlər Müəssisənin özündə yaradılan qeyri-maddi aktivlər
İdentifikasiyalaşdırıla bilməsinə görə	İdentifikasiyalaşdırıla bilən qeyri-maddi aktivlər İdentifikasiyalaşdırıla bilməyən qeyri-maddi aktivlər
Obyektlərə olan hüquqların həcminə görə	Müstəsna hüquqlar verən qeyri-maddi aktivlər Qeyri-müstəsna hüquqlar verən qeyri-maddi aktivlər
Amortizasiya olunmasına görə	Amortizasiya olunan qeyri-maddi aktivlər Amortizasiya olunmayan qeyri-maddi aktivlər

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Qeyri-maddi aktivlərin hüquqi və iqtisadi mahiyyəti, onların tanınması kriteriyaları və təsnifatı mücərrəd xarakter daşıyır. Əslində bu o deməkdir ki, tərif, kriteriya və təsnifat qeyri-maddi aktivin nə dəyərini,

nə də ondan əldə olunacaq iqtisadi faydanın kəmiyyətini müəyyən etmir. Həmin kəmiyyətlərin müəyyən edilməsi üçün ümümmetodoloji prinsiplərin, qaydaların, standartların, konkret metodların, prosedurların və uçot metodikasının işlənilib hazırlanması lazım gəlir. Qeyri-maddi aktivləri digər uzunmüddətli aktivlərdən fərqləndirən əlamətlər də onların uçotu və hesabatı sahəsində fərqli metodoloji və metodiki yanaşmaların tətbiqini qaçılmaz edir.

2. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu və onların hesabatda əks etdirilməsinin metodoloji prinsipləri

Uçot üzrə bəzi ədəbiyyatlarda, hətta müvafiq standartlarda informasiyanın formalaşdırılması üçün əsas sayılan baza prinsipləri və metodları ilə informasiyanın keyfiyyət xarakteristikaları üzrə müəyyən olunmuş tələblər eyniləşdirilir. Məlum həqiqətdir ki, informasiyanın keyfiyyət xarakteristikası üzrə tələblər öz-özlüyündə onun kəmiyyətini və ya ölçüsünü müəyyən edə bilmir. Məsələn, informasiyanın müqayisəliliyi prinsipi informasiyanın pul ilə ölçülmə prinsipinə bərabər tutulmur, çünki, birinci heç bir kəmiyyət yaratmır, ikinci isə hər hansı kəmiyyətdə informasiyanın yaradılmasının başlanğıcını təşkil edir. Formalaşdırılan informasiya müqayisə aparılmadan da menecment qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə oluna bilər, ancaq dəyər ifadəsində formalaşmamış informasiya heç cür qərar qəbul etməyə yaramır. Pul ilə ölçülmə prinsipi informasiyanın formalaşdırılmasının substansiyası hesab edilir.

Aparılan araşdırmalara və təhlillərə istinad edən müəllif uzunmüddətli aktivlər, o cümlədən qeyri-maddi aktivlər barədə informasiyanın kəmiyyətinin formalaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı metodoloji prinsiplərin əsas və başlanğıc kimi qəbul olunmasını məqsədəuyğun sayır: 1) ikili yazılış prinsipi; 2) pul ilə ölçmə prinsipi; 3) hesablama prinsipi; 4) ardıcılıq prinsipi; 5) fəaliyyətin fasiləsizliyi prinsipi; Bununla yanaşı, dissertasiya işində informasiyanın keyfiyyətinin yalnız iki göstərici əsasında müəyyən olunmasının vacibliyi təklif olunur: 1) neytrallıq əsasında; 2) müqayisəlilik əsasında.

Qeyri-maddi aktivlərin tanınması və onlardan əldə olunacaq iqtisadi faydanın müəyyən edilməsinin əsasında qiymətləndirmə dayanır və bu proses qeyri-maddi aktivlərin uçotu və hesabatının ən çətin və mürəkkəb məsələlərindən biri sayılır. Belə ki, qeyri-maddi aktivlərin hər bir növü daxil olma, təsərrüfatdan çıxma kanallarından, istismar müddətindən, qiymətdəndüşmə faktorlarından asılı olaraq adekvat qiymətləndirmə metod-

larının tətbiqini tələb edir. Dünya praktikasında, Prinsiplərdə, Konseptual Əsaslarda, MHBS 38 və MMUS 12-də qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi nəzərdə tutulur: a) faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirmə; b) yenidənqiymətləndirmə metodu ilə qiymətləndirmə; v) ədalətli dəyərlə, ödənilmə (əvəz olunma) metodu ilə qiymətləndirmə. Dissertasiya işində müəllif qeyd edir ki, sadalanan bu və ya digər qiymətləndirmə metodlarının hər birinin ölkənin kommersiya təşkilatlarında real tətbiqi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur və onların bəzilərinin özü mübahisəli xarakter daşıyır. Başqa sözlə, real praktikada qeyri-maddi aktivlərin ilkin və sonrakı qiymətləndirilməsi üçün universal qiymətləndirmə metodları və metodikasının olmaması problemi xeyli dərinləşdirir.

Aparılmış tədqiqat və təhlillər göstərir ki, müxtəlif yollarla əldə olunan qeyri-maddi aktivləri faktiki maya dəyəri ilə və ədalətli dəyərlə (bazar qiymətləri ilə) qiymətləndirmək məqsəduyğundur və bu tezis dissertasiya işində xüsusi vurğulanır. Ədalətli dəyərlə qiymətləndirmənin mümkün olmadığı halda isə qeyri-maddi aktivi balans dəyəri, yaxud ödənilmə dəyəri ilə qiymətləndirmək tövsiyyə olunur. Bu zaman MHBS 38 və MMUS 12-də müəyyən olunmuş qaydalara əməl edilməsi praktiki baxımdan müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

3. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu metodikasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Qeyri-maddi aktivlərin qeydiyyata və ilkin uçotunun təşkili üçün xüsusi sənədlərin və registrlərin işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi dissertasiya işində xüsusi vurğulanır. Çünki, hazırda bu sahədə mövcud olan sənədlər və uçot registrləri qeyri-maddi aktivlər barədə lazımi informasiya formalaşdırmağa və həmin informasiyanın məxfiliyini qorumağa təminat vermir. Müəllif tədqiqatın gedişi zamanı qeyri-maddi aktivlərin sintetik uçotu metodikasını, daha doğrusu, həmin uçotun təşkili proseduraları barədə müvafiq təlimatın olmamasını qabarıq şəkildə diqqətə çatdırır. Bu da qeyri-maddi aktivlərin hərəkəti üzrə əməliyyatların sintetik uçot hesablarında əks etdirilməsi sahəsində praktiki çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Qeyri-maddi aktivlərin Beynəlxalq və Milli Standartlarda təsnifatı ilə onların sintetik uçotunun aparılması üçün Mühasibat Uçotunun Hesablar Planında nəzərdə tutulan subhesabların tərkibi arasında müəyyən uyğunsuzluq vardır. Belə ki, qeyri-maddi aktivlərin əldə olunmasına

və yaradılmasına çəkilən, lakin Beynəlxalq və Milli Standartlar tərəfindən kapitallaşdırılmasına icazə verilməyən xərclərin uçotunu aparmaq üçün ayrıca hesab nəzərdə tutulmamışdır. Bu isə, öz növbəsində, qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyalar haqqında ümumi informasiya əldə etməyə, onların iqtisadi səmərəliliyini təhlil etməyə və qiymətləndirməyə imkan vermir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, qeyri-maddi aktivlərə azalan qalıq metodu ilə amortizasiya hesablanması və hesablanmış (yığılmış) amortizasiyanın silinməsinin sintetik uçotu sxemi tələbata cavab verir və buna görə də onun hər hansı şəkildə dəyişdirilməsinə ehtiyac duyulmur.

Cədvəl 3

**Azalan qalıq metodu ilə qeyri-maddi aktivlərə
amortizasiya hesablanması**

İllər	Amortizasiya olunan məbləğ, man	Amortizasiya norması, %	İllik amortizasiya məbləği, man.	Yığılmış amortizasiya məbləği, man.
2007	1000 000	50%	500 000	500 000
2008	5000 00	50%	250 000	750 000
2009	250000	50%	125000	875 000
2010	125000	50%	62500	937500
2011	62500	50%	31250	968750
2012	31250	50%	15625	984375
2013	15625	50%	7813	992188
2014	7813	50%	3906	996094
2015	3906	50%	1953	998047
2016	1953	50%	1953	1000000

Mənbə: SOCAR - Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti

Ancaq qeyri-maddi aktivlərin bəzi növlərinin faydalı istifadə müddətinin qeyri-dəqiq olması, ilkin dəyərinin istifadə müddətində qeyri-bərabər itirilməsi, yaxud bölüşdürülməsi sahəsində mübahisəli məqamlar qalmaqda davam edir. Məsələn, buna misal olaraq qudvilin amortizasiya olunub-olunmaması məsələsini göstərmək olar. MHBS38 və MMUS 12 qudvilin amortizasiya olunmasını qadağan edir, onun qiymətdən düşməsi uçot və hesabatda öz əksini tapır. Ancaq bəzi ölkələrdə qudvil amortizasiya olunan qeyri-maddi aktiv kimi təsnifləşdirilir.

Məlum həqiqətdir ki, qeyri-maddi aktivlərin bütün növlərinin faydalı istifadə müddətini müəyyən etmək praktiki cəhətdən mümkünsüz sayılır. Məhz buna görə də MHBS 38 və MMUS 12 faydalı xidmət müddətini qeyri-maddi aktivlərin və onların amortizasiyasının uçotunun əsa-

sında qoyaraq onları iki qrupa bölür: 1) faydalı xidmət müddəti məlum olan qeyri-maddi aktivlər; 2) faydalı xidmət müddəti məlum olmayan qeyri-maddi aktivlər; Standartlar birmənalı şəkildə təsbit edir ki, yalnız faydalı xidmət müddəti məlum olan, yaxud müəyyən oluna bilən qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya hesablanıla bilər. Faydalı xidmət müddəti məlum olmayan qeyri-maddi aktivlərə isə amortizasiya hesablanması məqsədəuyğun sayılmır. Ancaq, bir çox ölkələrin mühasibat uçotunu və hesabatını tənzimləyən sənədlərdə qeyri-maddi aktivlərin bütün növlərinin amortizasiya olunması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası onların faydalı xidmət müddətindən asılı olmayaraq aparılır. Məsələn, FASB (ABŞ) qudvilin 40 il ərzində, qiymətli kağızlar və birjalar üzrə komissiya (ABŞ) isə qudvilin 25 il müddətində amortizasiya olunmasını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-maddi aktivlərin uçotu və hesabatını tənzimləyən MMUS 12 faydalı istifadə müddəti məlum olmayan qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya hesablanılmasına icazə vermir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində də qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya hesablanılmasının əsasında onların faydalı istifadə müddəti dayanır. Ancaq, MMUS 12-dən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi bütün qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya hesablanılmasına icazə verir. Məcəllənin 114.3.6 maddəsində göstərilir ki, istifadə müddəti məlum olan qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya illər üzrə istifadə müddətinə mütənasib məbləğlərlə, istifadə müddəti məlum olmayan qeyri-maddi aktivlərə isə amortizasiya 10 faizədək, yəni 10 il müddətinə hesablanır. Müəllifin fikrincə, MMUS 12-də müəyyən olunmuş qayda, yəni faydalı istifadə müddəti məlum olmayan qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya hesablanılmasının qadağan olunması qaydası bu cür qeyri-maddi aktivlərdən istifadə edən müəssisələr üçün sərfəli sayılmır. Çünki, belə aktivlərə amortizasiya hesablanılmaması onların vergiyə cəlb olunacaq mənfəətinin həcmünün artmasına səbəb olur. Halbuki, Vergi Məcəlləsinin müəyyən etmiş olduğu qayda müəssisələr üçün daha əlverişli sayıla bilər. Ona görə ki, həmin qayda faydalı istifadə müddətinin müəyyən edilə bilmədiyi qeyri-maddi aktivlər üzrə kapitallaşdırılmış xərclərin mənfəət hesabına ödənilməsinə imkan verir. Qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya hesablanması məsələsinin araşdırılması nəticəsində müəllif qudvilin amortizasiya olunmasının məqsədəuyğunluğunu elmi-praktiki cəhətdən əsaslandırır və bu məqsədlə 102 sayılı hesaba müvafiq subhesablar açılması tövsiyyə olunur.

4. Qeyri-maddi aktivlərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bütün uzunmüddətli aktivlər kimi, qeyri-maddi aktivlərin uçotu və hesabatının daim həll olunmalı əsas problemlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) qeyri-maddi aktivlərin mahiyyəti və tanınması kriteriyaları; 2) qeyri-maddi aktivlərin təsnifatı; 3) qeyri-maddi aktivlərin ilkin və sonrakı qiymətləndirilməsi; 4) qeyri-maddi aktivlərin analitik və sintetik uçotunun təşkili və aparılması qaydaları.

Araşdırmalar göstərir ki, qeyri-maddi aktivlərin mahiyyəti, funksiyaları, onların tanınma kriteriyaları Beynəlxalq və Milli Standartlarda, Qərb ədəbiyyatında, eləcə də MDB məkanında geniş və ətraflı açıqlanmış və bu sahədə uçotun aparılması, hesabatın tərtib edilməsi üçün kifayət qədər nəzəri, metodoloji və praktiki əsas yaranmışdır. Artıq demək olar ki, qeyri-maddi aktivlərə verilən tərif, onların tanınması kriteriyaları hamılıqla qəbul edilmiş və sübuta ehtiyacı olmayan aksioma çevrilmişdir. Xüsusilə də MHBS 38-də qeyri-maddi aktivlərin mahiyyətinə verilmiş tərif və təsbit olunmuş tanınma kriteriyaları üzrə nəyisə inkar etmək mümkün deyildir. Ancaq qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu və hərəkətinin sintetik uçotu metodikasının sistemli araşdırılması sübut edir ki, onun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Qeyri-maddi aktivlərin sintetik uçotunun təkmilləşdirilməsinin başlıca şərtlərindən biri onların əsaslandırılmış təsnifatının aparılmasıdır. Məsələn bundadır ki, MMUS 12-də qeyri-maddi aktivlərin sintetik uçotunun əsasında qoyula biləcək təsnifata rast gəlinmir. Qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin sintetik uçotunu Hesablar Planındakı 101 nömrəli «Qeyri-maddi aktivlər-Dəyər» adlı sintetik hesab üçün nəzərdə tutulmuş subhesablar üzrə aparmaq olar. Lakin, həmin subhesabların tərkibi və sayı qeyri-maddi aktiv kimi tanınmalı olan obyektlərin təsnifatına və tərkibinə uyğun gəlmir. Belə ki, praktikada 101-1 nömrəli subhesab elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin uçotunu aparmaq üçün nəzərdə tutulur. Nəzərə alınsa ki, 101 nömrəli hesabın bütün subhesabları üzrə yekun informasiya sonda balansda əks etdirilir, onda belə bir nəticə çıxır ki, 101-1 nömrəli «Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri-Dəyər» adlı subhesabın yekun məbləği də balansda qeyri-maddi aktiv kimi tanınır. Halbuki, həm MHBS 38 və həm də MMUS 12 həmin işlərin qeyri-maddi aktiv kimi tanınmasını qadağan edir. Odur ki, 101-1 nömrəli subhesabı ləğv etmək lazım gəlir.

Məlumdur ki, qeyri-maddi aktivlər əsasən investisiya qoyuluşları

yolu ilə əldə olunur. İnvestisiyalar üzrə xərclərin uçotunu aparmaq üçün Hesablar Planında 103 nömrəli «Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» adlı sintetik hesab nəzərdə tutulur. Adından da görüldüyü kimi, sözügedən hesabda yalnız qeyri-maddi aktivlər kimi tanınmalı olan xərclər uçota alınə bilər. Qeyri-maddi aktivlərin yaradılması ilə əlaqədar olan, lakin Beynəlxalq və Milli Standartlara əsasən kapitallaşdırıla bilinməyən (qeyri-maddi aktiv kimi tanınmalı olmayan) xərclərin uçotunu aparmaq üçün mövcud Hesablar Planında konkret hesab nəzərdə tutulmur. Nəticədə qeyri-maddi aktivlərlə bağlı kapitallaşdırılan və kapitallaşdırılmayan xərclər barədə bütöv informasiya əldə etmək mümkün olmur. Bu çatışmazlığın aradan qaldırılması üçün dissertasiya işində 103 nömrəli hesabın hazırkı adının dəyişdirilərək 103 «Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar» kimi adlandırılması təklif olunur. Bu zaman sözügedən hesabda yığılmış və kapiallaşdırılmalı olan xərclər 101 nömrəli hesabın müvafiq subhesablarına, kapitallaşdırılmasına icazə verilməyən xərclər isə 801 nömrəli hesaba silinə bilər. Müəllifin fikrincə, həm 101 nömrəli və həm də 103 nömrəli hesabların subhesabları eyni təsnifat qrupuna əsaslanır: 1) 101 «Qeyri-maddi aktivlər-Dəyər»: 101-1 «Kompüter proqram təminatı-Dəyər»; 101-2 «Patentlər-Dəyər»; 101-3 «Müəllif hüquqları-Dəyər»; 101-4 «Lisenzialar-Dəyər»; 101-5 «Texnologiyalar-Dəyər»; 101-6 «Mal nişanları-Dəyər»; 101-7 «Qudvil-Dəyər»; 101-8 «Firma markaları və adları- Dəyər»; 101-9 «Digər qeyri-maddi aktivlər-Dəyər»; 2) 103-«Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar»: 103-1 «Kompüter proqramı təminatına investisiyalar»; 103-2 «Patentlərə investisiyalar»; 103-3 «Müəllif hüquqlarına investisiyalar»; 103-4 «Lisenzialara investisiyalar»; 103-5 «Texnologiyalara investisiyalar»; 103-6 «Mal nişanlarına investisiyalar»; 103-7 «Qudvilə investisiyalar»; 103-8 «Firma markaları və adlarına investisiyalar»; 103-9 «Digər qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar».

Dissertasiya işində qeyd olunur ki, aktivlərin əldə olunması, yaxud yaradılması zamanı meydana çıxan borclar üzrə xərclərin uçotu qaydasının da dəyişdirilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər. Hazırda MHBS 23 və MMUS 12 kvalifikasiya olunan aktivlər kimi təsnifləşdirilən uzunmüddətli aktivlərin bilavasitə hazırlanması ilə əlaqədar alınmış borclar üzrə faiz xərclərinin həmin aktivlərin istifadə, yaxud satış üçün hazır vəziyyətə gətirildiyi ana qədər ödənilmədiyi halda, ödənilməmiş hissəsinin kapitallaşdırılmasına icazə vermir və onun cari xərclərə silinməsinə tələb edir. Bu isə, öz növbəsində, cari dövrdə müəssisənin maliyyə nəticələrinə və maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Bunu nəzərə

alaraq dissertasiya işində borclar üzrə faiz xərclərinin kapitallaşdırıla bilinməyən hissəsinin cari xərclərə deyil, gələcək dövrün xərclərinə aid edilməsi, habelə kvalifikasiya olunan aktiv istifadəyə verildikdən sonra həmin xərclərin hissə-hissə aktivdən əldə olunan gəlirə silinməsi təklif olunur. Müəllifin fikrincə, təklif edilən qayda gəlirlərlə xərclərin uyğunlaşdırılması prinsipinin tələblərinə cavab verir. Qeyri-maddi aktivlərin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və sintetik uçotu metodikası ilə paralel onların analitik uçotunun da müasir biznesin tələblərinə uyğun şəkildə qurulmasının vacibliyi dissertasiya işində əsaslandırılır.

5. Qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Qeyri-maddi aktivlərin yaradılması, yaxud əldə olunmasına dair qərarın qəbul edilməsinin əsasında onlardan əldə oluna biləcək iqtisadi fayda dayanır. Məhz həmin kriteriya əsasında qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiya variantları təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bu məqsədlə dissertasiya işində qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları və göstəriciləri sistemi nəzərdən keçirilir, onların nöqsan və çatışmayan cəhətləri müəyyənləşdirilir. Dissertasiya işində qeyd olunur ki, ölkənin kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətində qeyri-maddi aktivlərdən istifadə etməklə gəlir götürmək praktikasına demək olar ki, az rast gəlinir. Bütün uzunmüddətli aktivlərə, o cümlədən qeyri-maddi aktivlərə investisiya qoyuluşları şirkətin strateji fəaliyyət istiqamətində həyata keçirilir. Bu cür investisiyaların xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar: 1) əhəmiyyətli məbləğdə xərc tələb edir; 2) onlara çəkilən xərclər uzun müddəti əhatə edir, yaxud həmin xərclər uzun zaman kəsiyində amortizasiya olunur.

Qeyri-maddi aktivlər fiziki əsasla malik olmasalar da, onlara çəkilən xərclər, yaxud investisiyalar adətən real investisiyalara aid edilir. Bu cür investisiyaların mənbəyi şirkətin xüsusi kapitalı, eləcə də borclar (bank kreditləri, digər təşkilatlardan alınmış maliyyə resursları) ola bilər. Portfel investisiyalar bir qayda olaraq qiymətli kağızların əldə olunması və istifadəsindən gəlir götürülməsi üzrə fəaliyyəti əhatə edir. Məsələyə bu rəqursdan yanaşdıqda qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların təhlili zamanı aşağıdakı məsələlərin araşdırılması lazım gəlir: 1) investisiya qərarının, yaxud layihəsinin reallaşdırılması imkanlarının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi; 2) investisiya layihəsinin digər alternativ layihələrlə müqayisəsi və onların xərclər/faydalar prinsipi əsa-

sında seçilməsi;

Məlumdur ki, qeyri-maddi aktivlər üzrə hər cür investisiya layihəsi proqnoz xarakteri daşıyır. Bu halda tətbiq ediləcək təhlil metodları və metodikası qeyri-maddi aktivlərdən istifadə olunma şəraitini, vaxtını, qarşıya çıxma biləcək qeyri-müəyyənlikləri və mümkün riskləri özündə ehtiva edir. Dünya maliyyə böhranı şəraitində vaxt faktoru və risklərin düzgün təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların daha perspektivli istiqamətini müəyyən edərkən qarşıya qoyulan məqsəd birinci dərəcəli rol oynayır və həmin məqsədə uyğun təhlil və qiymətləndirmə metodu seçilir. Araşdırmalar göstərir ki, qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların təhlili və qiymətləndirilməsi iqtisadi indikatorlar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Tətbiq olunan göstəricilər sistemi qəbul ediləcək investisiya qərarının bu və ya digər tərəfini xarakterizə edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiya layihələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif metodlar və göstəricilər sistemi tətbiq olunur. Təbii ki, onlar müəyyən modifikasiyalar edilməklə qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyalara da şamil olunur. Son nəticədə qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların səmərəliliyi xərclər/faydalar prinsipi əsasında təhlil edilir və qiymətləndirilir. Məhz buna görə də təhlil və qiymətləndirmənin metodları və göstəricilər sistemi digər uzunmüddətli aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların səmərəliliyinin təhlili metodlarına və iqtisadi indikatorlar sisteminə tam uyğun gəlir. Aydındır ki, investisiyalar üzrə qərarların qəbul edilməsi prosesində aşağıdakı təhlil və qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur: (a) sadə metodlar qrupu; (b) təfsiri qiymətləndirmə metodları qrupu; (c) inteqral metodlar qrupu. Sadə metodlar adətən uçot göstəricilərinə əsaslanır. Təfsiri qiymətləndirmə metodları daha çox mücərrəd xarakter daşıyır və onlar analitik-menecerin intuisiyasına və təcrübəsinə söykənir. İnteqral metodlar qrupu isə investisiya layihəsinin həyata keçirildiyi müddətdə pul daxil olmaları və xaric olmalarının diskontlaşdırılmasına əsaslanır.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin İRR metodu, yaxud göstəricisi NPV ilə yanaşı investisiya qərarlarının qəbul edilməsi zamanı nəzərə alınır. Bu da onunla izah edilir ki, həmin qiymətləndirmə göstəriciləri investisiyalar üçün mövcud olan bazar stavkaları ilə müqayisə oluna bilər. Mənfəətliliyin daxili norması qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiya layihələrinin təhlili və qiymətləndirilməsinin birinci addımı hesab edilir və yalnız həmin norma müəyyən olunduqdan sonra səmərəli və gəlirli investisiya layihəsi real-

laşdırılır. Alternativ investisiya layihələrindən ən səmərəli olanının seçilməsi zamanı maliyyə xarakterli göstəricilərlə yanaşı qeyri-maliyyə xarakterli faktorlar, yaxud parametrlər də müqayisə olunur. Müqayisə nəticəsində aşağıdakı qərarlar qəbul oluna bilər:

- 1) $IRR > RRR$ olduqda, investisiya layihəsi qəbul olunur;
- 2) $IRR < RRR$ olduqda, investisiya layihəsindən imtina edilir;
- 3) $IRR = RRR$ olduqda, investisiya layihəsindən nə mənfəət, nə də zərər yaranır.

Bütövlükdə investisiyanın faydalılığının mənfəətliliyin daxili norması göstəricisi əsasında qiymətləndirilməsi, ilk növbədə, maliyyə resurslarının alternativ qoyuluşlar üzrə gəlirlilik imkanlarının müəyyən olunmasına istiqamətlənir. Çünki, İRR-metodu investisiya layihəsinin mütləq ifadədə deyil, nisbi ifadədə səmərəliliyini göstərir. Başqa sözlə, İRR stavkasının mənfəət olmaması halında da layihə mütləq ifadədə səmərəli hesab oluna bilər.

Dissertasiya işində qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların “mənfəətliliyin daxili norması” metodu ilə qiymətləndirilməsinin bur çox nöqsan və çatışmazlıqları göstərilir:

- İRR üzrə göstəricinin müəyyən olunması zamanı investisiya layihəsindən əldə olunan mənfəət normasının daxili stavkası üzrə hesablanmış bütün pul vəsaitlərinin kapitallaşdırılması, yaxud reinvestisiyası nəzərdə tutulur və bu da real praktikada mümkün olmur. Çünki, əldə ediləcək pul vəsaitlərinin bir hissəsi dividend şəklində ödənilə, digər aktivlərin əldə olunmasına və sair məcburi tədbirlərə yönəldilə bilər. Bunların nəzərə alınmaması o anlama gəlir ki, investisiyaların səmərəliliyinin İRR metodunun köməyi ilə qiymətləndirilməsi gəlirin həcmi artırmış olur;

- İRR metodu müxtəlif investisiya xərcləri tələb edən və mənfəətliliyin daxili normasının fərqləndiyi investisiya layihələrindən daha məqbul layihənin seçilməsi üçün baza rolunu oynaya bilmir. Çünki, İRR metodu investisiya layihələrinin kəmiyyətini nəzərə almır və o nisbi göstəriciləri özündə ehtiva edir;

- hesablanılmasının kifayət qədər mürəkkəb olmasına baxmayaraq İRR metodu yalnız təxmini nəticələr verir. Bu onunla izah edilir ki, hesablamalarda NPV ilə diskontlaşdırma stavkasının arasındakı əlaqənin xətti olduğu nəzərdə tutulur.

Yuxarıda ardıcıl şəkildə sadalanan çatışmazlıqlara baxmayaraq investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin İRR metodu NPV ilə yanaşı, investisiya qərarlarının qəbul edilməsi zamanı əsas istinad

nöqtəsi kimi götürülür. Bu zaman həmin qiymətləndirmə parametri investisiyalar üçün mövcud olan bazar stavkaları ilə müqayisə olunur. Mənfəətliliyin daxili norması investisiya layihələrinin təhlilinin birinci mərhələsi sayılır və həmin norma müəyyən edildikdən sonra investora lazımı faydanı təmin edə biləcək alternativ investisiya layihələri seçilir və qiymətləndirilir.

Dissertasiya işində qeyd olunur ki, qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiyaların səmərəlilik baxımından bir neçə variantları ola bilər. Çoxvariantlılığın müsbət və mənfi tərəflərinin olmasına baxmayaraq, bir neçə investisiya layihəsi müzakirə edildikdə müqayisə üsulunun köməyi ilə daha səmərəli variantın seçilməsi mümkün olur. Bu zaman şirkətin mümkün risklərdən sığortalanması və onların neqativ təsirinin azaldılması üçün əlverişli şərait yaranır. Çoxvariantlılığın çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, bəzən mümkün investisiya variantlarının toplusundan seçim etmək çətin olur. Həmin variantların hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlili, qiymətləndirilməsi və müqayisə edilməsi xeyli vaxt itkisi və əlavə xərclərin yaranması ilə nəticələnir.

Birvariantlı investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı mürəkkəb iqtisadi hesablamaların aparılmasına o qədər də ehtiyac olmur. Lakin, birvariantlı investisiya layihəsinin qəbul edilməsi prosesi özündə çoxlu qeyri-müəyyənliklər və risklər daşıyır. Odur ki, istənilən investisiya layihəsini seçərkən onun alternativ variantlarla müqayisə edilməsi lazım gəlir. Müəllifin fikrincə, konkret investisiya layihələri qiymətləndirilərkən üstünlük adətən o layihəyə verilir ki, onun: 1) ödənilmə müddəti aşağıdır; 2) hesabı mənfəət norması yüksəkdir; 3) xalis diskontlaşdırma gəliri (pul daxil olmaları) yüksəkdir; 4) mənfəətliliyin daxili norması vahiddən yuxarıdır. Dissertasiya işində qeyd edilir ki, seçilən variantın yuxarıda sadalanan kriteriyalar əsasında təhlili və qiymətləndirilməsi onun tam üstün ola biləcəyi anlamına gəlmir. Odur ki, şirkətlər investisiya layihələrini seçərkən, onların səmərəliliyi haqqında menecment qərarını həmin kriteriyaların biri-digərini inkar edən kəmiyyətləri əsasında qəbul etməli olur. Ancaq bütün hallarda investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı resursların məhdudluğu və investisiyaların istifadəsindən gələcək xalis pul daxilolmalarının məbləği kimi iki mühüm parametrlə nəzərə alınır.

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, qeyri-maddi aktivlərə yönəldilmiş investisiya layihələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi üç mərhələdə aparılır: 1) ilkin məlumatların hesablanması; 2) investisiya layihələri üzrə kriteriyaların riyazi kəmiyyətinin hesablanması; 3) investi-

siyanın səmərəliliyi kriteriyalarının təhlili və qiymətləndirilməsi. Sadalanan mərhələlər üzrə investisiya layihələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi prosesində, bir qayda olaraq, aşağıdakı formatda cədvəl tərtib olunur.

Cədvəl 4

**İnvestisiya layihələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi
(min manatla)**

İllər	GÖSTƏRİCİLƏR						
	gəlir (pul daxilolmaları)	cari xərclər	Amortizasiya	vergiyə cəlb olunan mənfəət	mənfəətdən vergi	Vergitutmadan sonra mənfəət	xalis pul daxilolmaları
2007	400,0	130,0	150,0	120	24,0	96,0	246,0
2008	450,0	136,5	150,0	163,5	32,7	130,8	280,8
2009	500,0	143,3	150,0	206,7	41,3	165,4	315,4
2010	550,0	150,5	150,0	249,5	49,9	199,6	349,6
2011	800,0	158,0	150,0	492,0	98,4	393,6	543,6
2012	860,0	165,9	150,0	544,1	108,8	453,3	585,3
2013	600,0	174,2	150,0	275,8	55,2	220,6	370,6
2014	550,0	182,9	150,0	217,1	43,9	173,2	323,2
2015	500,0	192,1	150,0	157,9	31,6	126,3	276,3
2016	400,0	201,7	150,0	98,3	19,7	78,6	228,6

Mənbə: SOCAR - Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti

4 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, şirkət yeni texnologiya üzrə məhsul buraxmağı planlaşdırır və bu məqsədlə patent əldə edir. Patentin ilkin tanınma dəyərinin 1500000 manat, xidmət müddətinin 10 il (amortizasiya norması 10%), onun faydalı istifadə müddətində əldə ediləcək gəlirin məbləğinin 5010000 manat, 2007-ci ildə cari istismar xərclərinin 130000 manat, sonrakı dövrlərdə həmin məsrəflərin məbləğinin hər il 5 % artması nəzərdə tutulur. Mənfəətdən vergi dərəcəsinin 20%, investisiya olunmuş kapitala görə mənfəət normasının 25 %, effektiv faiz stavkasının (diskontlaşdırma stavkasının) 20% təşkil etdiyi müasir dövrdə şirkət rəhbərliyi ödənilmə müddəti 6 il təşkil edən layihəyə üstünlük verir. Qeyd olunan şərtlər daxilində investisiya layihələri üzrə kriteriyaların riyazi kəmiyyətinin hesablanması aşağıdakı mənzərənin yaranmasına səbəb olur.

(a) xalis diskontlaşdırılmış pul daxilolmalarının riyazi kəmiyyətinin hesablanması:

NRV= -1500,0+246,0×0,83333+280,8×0,69444+315,4×0,57870+349,6×
×0,48225+543,6×0,40188+585,3×0,33490+370,6×0,27908+ +323,2×
×0,23257+276,3×0,19381+228,6×0,16151=-65,5 min manat;

(b) mənfəətlilik indeksinin kəmiyyətinin müəyyən edilməsi:

$$M_i = \frac{1434.5}{1500,0} = 0.96$$

(c) layihənin ödənilmə müddətinin hesablanması:

$$\ddot{O}_m = \frac{15000 - (2460 + 2808 + 3154 + 3496)}{1500,0} = \frac{15000 - 11918}{1500} = \frac{308,2}{1500} = 0,2il$$

Bu qayda üzrə aparılan hesablamadan göründüyü kimi, investisiya layihəsinin ödənilmə müddəti 4.2 il (4+0.2) təşkil edir

(d) investisiya layihəsinə düşən mənfəətin hesabı normasının müəyyən olunması:

$$M_{hn} = \frac{(96,0 + 130,8 + 165,4 + 199,6 + 393,6 + 453,3 + 220,6 + 173,2 + 126,3 + 78,6) / 10}{(1500 + 0) / 2} = \frac{203,7}{750} = 0,2716$$

yaxud 27,16% > 25,0%.

Dissertasiya işində qeyd olunur ki, yuxarıda aparılmış hesablamalar nəticəsində alınmış kriterial göstəricilərin təhlili konkret fikir söyləməyə imkan vermir. Çünki, diskontlaşdırılmış xalis pul daxilolmaları (NPV) və mənfəətlilik indeksi (M_i) mənfə nəticələr verir. Başqa sözlə, investisiya layihəsinin faydalı istifadə müddətində şirkətin götürə biləcəyi diskontlaşdırılmış pul daxilolmalarının məbləği 1435,0 min manata bərabər olduğu halda, investisiyanın ilkin dəyəri 1500 min manat təşkil edir. Nəzərdən keçirilən göstəriciyə əsasən layihənin şirkət üçün qeyri-məqbul olduğu heç bir şübhə doğurmur. Mənfəətlilik indeksi (M_i) göstəricisinin kəmiyyəti də eyni fikri söyləməyə imkan verir. Həmin kəmiyyət $0,96 < 1$ kimidir, bu isə şirkətin həmin fəaliyyət sahəsindən zərər götürəcəyinə dəlalət edir. Digər iki indikator, yəni ödənilmə müddəti ($\ddot{O}_m$) və investisiyaya düşən mənfəətin hesabı norması (M_{hn}) parametrləri investisiya layihəsinin məqbul olduğunu göstərir və onun reallaşdırılmasını məqbul sayır. Müəllifin fikrincə, NPV-nin riyazi kəmiyyətinin mənfə olması layihədən imtina edilməsi anlamına gəlmir. Bunu bir çox analitiklərin apardığı təhlillər və qiymətləndirmələr də sübut edir. Investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı NPV-dən istifadənin ən böyük arqumenti investisiyalardan daxil olan pul vəsaitlərinin yenidən faizə verilə bilməsi hesab olunur. Bu da investisiya layihəsinin faydalı

istifadə müddətində ilkin investisiyaya bərabər mənfəət əldə olunması anlamına gəlir. Halbuki nə ARR, nə də İRR tələb olunan investisiyaları və onların reallaşdırılmasından alına biləcək mənfəətin (zərərin) riyazi kəmiyyətini məbləğ ifadəsində əks etdirmir. M_i əsasında müqayisə aparmaq çətin olur, çünki bu kriteriya diskontlaşdırma dərəcəsinin dəyişilməsinin təsirini nəzərə almağa imkan vermir.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən göstəriciləri aprobeasiya etməklə investisiya layihələrinin hansı variantının səmərəli olduğunu qiymətləndirmək və bunun əsasında investisiya qərarı qəbul etmək olar. Bu zaman nəzərdən keçirdiyimiz metodlar və göstəricilərin maliyyə xarakterli olduğunu nəzərə almaq lazım gəlir. Halbuki, investisiya qərarları qəbul olunarkən qeyri-maliyyə xarakterli faktorlar da əhəmiyyətli ola bilər.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Qurbanov E.E. Material ehtiyatları üzrə əlavə dəyər vergisinin uçotu / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin ali məktəb tələbələrindən XVIII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2002, s.207-208

2. Qurbanov E.E. Maliyyə və idarəetmə uçotu / Azərbaycan elmi müstəqillik yollarında (məqalələr, tezislər). Bakı, 2002, 64-65

3. Qurbanov E.E. Qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin səmərəliliyin təhlili metodikası/ 2003-cü ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində 2003-cü ildə yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. – Bakı, 2004, s.250-251

4. Qurbanov E.E. Qeyri-maddi aktivlər fenomeni və bazar münasibətləri şəraitində onlardan istifadənin səmərəliliyinin təhlili problemləri / Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, sosial və humanitar elmlər bölməsi. –Sumqayıt şəhəri, №1 2005, s.90-94

5. Qurbanov E.E. Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası onun idarəetmədə rolu və hesablanması metodları / Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, sosial və humanitar elmlər bölməsi. –Sumqayıt şəhəri, №1, 2006, s.90-94

6. Курбанов Э.Э. Анализ оборачиваемости объектов нематериальных активов / İqtisadiyyat və audit. Bakı, №7-8.2009,s.58-61 (yeni redaktə ilə)

7. Qurbanov E.E. Müəssisə aktivlərinin iqtisadi mahiyyəti, onların uçotu və təhlilinin nəzəri- metodoloji əsasları / AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. -Bakı, 2009, s.388-397

8. Курбанов Э.Э. Нематериальные активы и механизмы включения их в хозяйственный оборот / Международный научный журнал.- Москва, №2, 2009, с.53-60

9. Qurbanov E.E. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu və təkmilləşdirilməsi / Azərbaycan Respublikası Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Mühəsiblər İnstitutu. Dirşəliş XXI əsr.-Bakı, №139-140, 2009, s.352-357

10. Курбанов Э.Э. Анализ оборачиваемости объектов нематериальных активов / Экономика: проблемы теории та практики Сборник научных праць. Выпуск 252. Днепропетровськ, 2009, s.265-271

11. Qurbanov E.E. Qeyri-maddi aktivlərin iqtisadi mahiyyəti və təninməsi / Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. Bakı, №4, 2013, s.381-388

12. Qurbanov E.E. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu və hesabatının metodoloji prinsipləri və vəzifələri / Azərbaycan Aqrar Elmi. Bakı, 2014, s.149-154

«Учет и анализ нематериальных активов и вложенных в них инвестиций в коммерческих предприятиях»**РЕЗЮМЕ**

Развитие экономических связей и углубление глобализационных процессов обусловили реформирование системы бухгалтерского учета на базе международных стандартов учета и отчетности. В результате адаптации отечественного учета к международным стандартам и использования передового зарубежного опыта в учетной практике национальных предприятий появилось много новых объектов бухгалтерского наблюдения. Нематериальные активы занимают среди новых объектов особое место, так как вопросы их учета и анализа являются недостаточно исследованными и теоретически непроработанными. Трудов, в полном объеме посвященных данной проблематике, пока еще очень мало. Поэтому тема исследования требует дальнейших научных изысканий.

Целью диссертационного исследования является разработка организационно-методологических основ учета и анализа нематериальных активов и вложенных в них инвестиций для решения прикладных учетно-аналитических задач коммерческих организаций, которые имеют в составе своих активов некоторую долю исследуемого объекта.

Предметом диссертационного исследования явились организационно-методические проблемы учета и анализа нематериальных активов и вложенных в них инвестиций.

Научная новизна диссертации заключается в совершенствовании организационно-методологических основ учета нематериальных активов и разработке рекомендаций по анализу и оценке эффективности вложенных в них инвестиций. Наиболее важные выводы, содержащие научную новизну, заключаются в следующем: раскрыты экономическая природа и сущность нематериальных активов как объектов бухгалтерского учета и анализа; выявлены признаки и критерии отнесения объектов учета к нематериальным активам; выработаны рекомендации по совершенствованию учета нематериальных активов; предложены методические подходы к анализу и оценке экономической эффективности инвестиций в нематериальные объекты и рекомендованы для практического применения методы такой оценки.

Практическая значимость исследования состоит в том, что разработанные предложения и рекомендации автора позволят усовершенствовать организацию учета и анализа нематериальных активов и вложенных в них инвестиций в коммерческих структурах.

"Accounting and analysis of intangible assets and investments in them in commercial enterprises"**SUMMARY**

The development of economic ties and the deepening of globalization processes led to the reform of the accounting system on the basis of international accounting and reporting standards. As a result of the adaptation of domestic accounting to international standards and the development of advanced foreign experience, many new objects of accountancy appeared in the accounting practice of national enterprises. Intangible assets occupy a special place among the new objects, since the questions of their accounting and analysis are not easily explored and theoretically undeveloped. There are still very few Truds that are fully devoted to this prob- lematic. Therefore, the topic of research requires further scientific research.

The purpose of the dissertation research is the development of organizational and methodological bases of accounting and analysis of intangible assets and investments invested in them for solving applied accounting and analytical problems of commercial organizations that have a certain share of the investigated Object.

The subject of the dissertation research was organizational and methodological problems of accounting and analysis of intangible assets and investments invested in them.

The scientific novelty of the thesis is to improve the organizational and methodological basis for accounting for intangible assets and develop recommendations for analyzing and assessing the effectiveness of investments invested in them. The most important conclusions containing scientific novelty are as follows: the economic nature and essence of intangible assets as objects of accounting and analysis are disclosed; The signs and criteria for assigning accounting objects to intangible assets have been revealed; Recommendations for improving the accounting of intangible assets; Suggested methodical approaches to the analysis and evaluation of economic efficiency of investment in non-monetary objects and recommended for practical application the methods of such an assessment.

The practical significance of the research is that the author's proposals and recommendations will improve the organization of accounting and analysis of intangible assets and investments in them in commercial structures.

Formatı 60x84 ¹/₁₆, Həcmi 1 ç.v.
Ofset kağızı №1. Sayı 100.

“Ulu” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗЫСКАНИЙ**

На правах рукописи

КУРБАНОВ ЭЛЬШАН ЭЛЬШАД ОГЛЫ

**«УЧЕТ И АНАЛИЗ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ
И ВЛОЖЕННЫХ В НИХ ИНВЕСТИЦИЙ
В КОММЕРЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ»**

Специальность: 5303.01 - «Бухгалтерский учет»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике

БАКУ - 2017